

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

DOI: 10.34015/2523-4552.2019.3.07

УДК 34:92 (477)

Ярмиш О. Н.,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії
правових наук України, заслужений юрист
України, головний науковий співробітник
Інституту законодавства Верховної
Ради України

ORCID ID: 0000-0002-4811-4520

Бернадський Б. В.,

доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри суспільного розвитку та
суспільно-владних відносин Національної
академії державного управління при
Президентів України

ORCID ID: 0000-0003-2692-6824

ЖАНДАРМ ФЕОФІЛ РОЖАНОВ ТА ЙОГО «ІСТОРІЯ»

У статті розглядається кадрова політика органів політичного розшуку Російської імперії на прикладі одного з його офіцерів Ф. Рожанова. Аналізуються політико-правові погляди, що панували у російських спецслужбах, на прикладі «Історії революційного руху», підготовленої Ф. Рожановим. Автори спиралися на широке коло джерел, серед яких помітне місце посідають архівно-документальні матеріали, частина з яких уперше вводиться до наукового обігу.

Ключові слова: жандарми; Ф. Рожанов; корупція; Російська імперія; революційні рухи.

В статье рассматривается кадровая политика политического сыска Российской империи на примере одного из его офицеров – Ф. Рожанова. В этом же контексте анализируются политико-правовые взгляды, господствовавшие в российских спецслужбах, на примере «Истории революционного движения», написанной Ф. Рожановым. Авторы опирались на широкий круг источников, а именно архивно-документальные материалы, часть которых вводится в научный оборот впервые.

Ключевые слова: жандармы; Ф. Рожанов; коррупция; Российская империя; революционные движения.

Постановка проблеми. Історію роблять люди. Тож, протягом останнього часу все більшої популярності, як окремий напрямок історико-правових досліджень, набуває юридична біографістика. Не без труднощів, але просувається процес «залюднення» вітчизняної історії, й історії держави і права, зокрема.

Персоналії передусім розробляються при дослідженнях у галузі історії політичної і правової думки. Адже правові ідеї, наукові розробки та задуми, матеріалізовані (чи ні), неможливо всебічно та достовірно вивчити, не звертаючись до життєвого шляху, світогляду, духовного світу їх творців чи носіїв [1, с. 4]. Вивчення життєвого та наукового шляху діячів правознавства дає нам змогу зрозуміти сутність сучасного правового простору, в якому ми знаходимося, самої епохи, що створила цей простір, сформулила особливий світогляд тих видатних особистостей, котрі сприяли її прогресу.

Сьогодні у правознавстві, як в Україні, так і за кордоном, нормативізм починає поступатися так званій соціологічній школі. Досить часто реконструкція тих чи інших юридичних явищ, вивчення їх взаємозв'язків, сутнісної взаємодії досліджуваних підсистем, сформованих і задіяних у конкретній правовій дійсності, неможливі без вивчення особливостей правосвідомості, правової культури суб'єктів, їх ставлення до навколишнього світу. А це значною мірою є похідним від життєвого шляху кожного індивіда. Зростання інтересу правознавців до біографічного жанру слід вважати цілком закономірною тенденцією сучасного розвитку української юридичної науки. Саме цей напрямок історико-

правових досліджень усуває небезпеку обезлюднення, позбавлення людського виміру нашої державно-правової історії [1, с. 5; 2, с. 3].

Значною мірою це стосується вивчення історії політичного розшуку. Водночас, переважна більшість досліджень присвячена життєписам керівних представників цих самих органів. Перебуваючи на виду у сучасників, вони уже самим цим фактом забезпечили собі місце в історії. А життєвий шлях «апаратників» найчастіше залишається прихованим від очей громадськості, рідше відтворюється і у працях сучасників, і у наукових дослідженнях. Це міркування тим більш справедливе для організацій, що діяли таємно, часто в умовах нелегальності. Особливий же інтерес становлять біографії тих працівників середньої ланки, що були причетні до підготовки різноманітних нормативно-правових документів чи узагальнюючих праць.

Ще у 1917 р. А. Сергєєв, більше відомий, як «Артем», дотепно зауважив, що політична поліція мала не лише «малют скуратових», але й власних «несторів-літописців». Фраза ця виявилась настільки влучною, що її згодом стали використовувати більшість дослідників російського політичного розшуку. Використаємо її й ми. Водночас, ведучи мову про «несторів», більшість дослідників обмежується розповіддю про Олександра Спиридовича. Ім'я ж його основного конкурента на ниві жандармського історіописання – Феофіла Рожанова, якось залишилось у тіні.

Між тим його біографія є доволі нетиповою у сенсі відтворення просопографічного портрета російського жандарма, усе його життя якого було битвою за кар'єру. Саме

такі люди і становили основну масу офіцерів Корпусу жандармів. Нетиповим є його походження, котре фактично закривало шлях у жандарми.

Постановка завдання. Окреслити кадрову політику відомства політичного розшуку Російської імперії на прикладі Ф. Рожанова, проаналізувати політико-правові погляди, що панували в російських спецслужбах, спираючись на широкий масив архівних документів.

Виклад основного матеріалу. Ф. Рожанов народився у 1868 р. в сім'ї міщан Херсонської губернії, тож життєві перспективи в країні соціального расизму, якою і була Російська імперія, видавалися не те щоб обмеженими, але не беззмарними.

Щоправда, батьки його мали кошти. Бо, як би то не було, він зумів закінчити курс Одеської прогімназії. Зауважимо, що здебільшого гімназійну освіту отримували представники привілейованих станів і як виняток – інші. Загалом, якщо представник непривілейованого стану мав змогу оплатити отримання середньої освіти, він зазвичай закінчував реальне училище. Втім, з практичної сторони це навіть мало певну перевагу, оскільки в гімназіях давали гуманітарну освіту, а в реальних училищах – технічну.

Тож для того, щоб потрапити до юнкерського училища Рожанову довелося вступити рядовим на правах вільно зарахованого 2-го розряду у 657-й Модлінський полк. У подальшому він закінчив Одеське піхотне юнкерське училище по 1 розряду й у віці 22 років вийшов у полк [3, арк. 11–12].

На офіцерських посадах він служив ад'ютантом батальйону, полковим жалонерним офіцером¹. У мемуарах досить часто згадується, що всі інтелектуально розвинуті офіцери намагалися будь-яким чином вирватися з полкової рутини. Той самий Спиридович у своїх спогадах яскраво змалював життя в гарнізонному «болоті» і намагання з нього вирватись.

Крім власне рутини, в мирні часи просування по службі було досить складним. Отримання чергового військового звання пов'язувалося із посадою, а на останню призначали за старшинством вислуги. Тож максимум, на що міг розраховувати гарнізонний офіцер – це посада батальйонного командира і вихід на пенсію в чині капітана чи підполковника. Рожанов чергове військове звання поручика отримав аж 15 липня 1895 р., щоправда, зі старшинством 1 вересня 1894 р. [3, арк. 12]. Слабкою втіхою була медаль «В пам'ять імператора Олександра III».

Найбільш прийнятним способом вирватися з рутини більшість офіцерів вважали вступ до військово-юридичної академії чи Миколаївської академії Генерального штабу. Рожанов свою спробу здійснив у 1896 р. Екзамен він витримав, але прийнятим не був «у зв'язку з відсутністю вакансії». Повторну спробу він здійснив на наступний рік – тепер успішно. Однак вирватися з полку не зміг. Навчання в академії тривало 2 роки, після чого слухачам пропонувався додатковий курс, для зарахування на який слід було пройти жорсткий відбір. Відсіювання

¹ Офіцер, що керував т.зв. жалонерним підрозділом, тобто – відповідальний за розташування частин на шикуванні.

здійснювалось і під час навчання. І вже кандидати, які пройшли і це випробування, склавши відповідні іспити, прикріплювались до Генерального штабу. Хоч і тут не завжди, як ми бачимо з історії з А. Денікіним. Рожанов на 3-й курс не потрапив і в 1899 р. повернувся в полк. У вересні наступного року він отримав, вже вчасно, чин штабс-капітана [3, арк. 12].

Наступного року Рожанов спробував зайнятися педагогічною діяльністю. З дозволу воєнного міністра він був призначений молодшим офіцером Київського військового училища. Та у 1902 р. за власним бажанням повернувся назад, у полк [3, арк. 12 зв.].

Нові виклики, що постали перед Російською імперією на початку XX ст., потребували все більш глибоких зрушень у справі забезпечення державної безпеки. Передусім, у кадровому питанні. Для зарахування до лав Корпусу жандармів кандидат мав відповідати підвищеним, порівняно з кандидатами на службу в загальній поліції, вимогам. Комплектували Корпус жандармів відповідно до спеціального положення, затвердженого 1867 р., «Правил для зарахування в Корпус жандармів щойно поступаючих осіб» від 17 травня 1871 р., «Положення про прийом офіцерів в Окремий корпус жандармів», затвердженого шефом жандармів М. Маклаковим 24 грудня 1913 р. тощо.

До Корпусу зараховували офіцерів і класних чинів, шляхом переведення з інших частин військ усіх родів зброї, із запасу армії або відставки. Згідно з § 46 Положення 1867 р. до переведення в Корпус жандармів допускалися лише ті офіцери, «які закінчили курс наук не нижче середніх

навчальних закладів та прослужили у військах у фронті (на стройових посадах – Авт.) не менше п'яти років». Кандидати в жандарми попередньо складали при штабі Корпусу іспити, які передбачали перевірку ділових та моральних якостей [4, с. 46–47].

Мали місце й обмеження в чинах. До переведення допускалися офіцери в чині не вище капітана чи ротмістра армії. Винятки з цього правила могли бути зроблені тільки командиром Корпусу «з точки зору особливості, очікуваної для служби користі» [5, с. 11]. Безумовно не приймали в Корпус офіцерів, що були в штрафних по суду або мали борги. Та головною вимогою була повна й безсумнівна політична лояльність.

Офіцер, що бажав вступити на службу в Корпус, подавав на ім'я начальника штабу доповідну записку з додатком коротких відомостей про свою службу. Оскільки доповідні записки подавалися через начальників місцевих жандармських управлінь, останні, надаючи їх в штаб, зобов'язані були докласти до них послужні списки, а також відомості про моральні якості і здібності офіцера, його репутацію і ставлення до служби.

Після цього адміністративно-поліцейські й військові чини проводили спецперевірку, в ході якої за місцем проживання і служби кандидата готувалась вичерпна характеристика його моральних якостей, політичної благонадійності та кримінального минулого: 1) причини, по яких офіцер переходить в Корпус жандармів, 2) умови його сімейного життя, 3) спосіб життя і 4) заборгованість, як державна, так і приватним особам. При відсутності компрометуючих відомостей, кандидат міг розраховувати на зарахування.

Зважаючи на численні факти агентурного проникнення революціонерів в Окремий корпус жандармів, охарактеризувати таку перевірку ефективною навряд чи можна. Зрештою, і керівництво політичного розшуку зауважувало, що більшість начальників Управлінь доручали збирати негласну інформацію про таких офіцерів пунктовим жандармським унтер-офіцерам, а останні, виконуючи завдання, отримували її в писарів або тих нижніх чинів, які по службі близько стояли біля таких офіцерів. Отримана за таких умов інформація не характеризувала в усій повноті особу об'єкта вивчення. Досить часто командири частин, намагались навіть приховати компрометуючу інформацію, щоб позбутись такого офіцера [6]. Та, зважаючи на кадровий голод, доводилось заплющувати очі на недоліки.

Ті офіцери, які відповідали критеріям, необхідним для служби в жандармерії, проходили іспити при Штабі Корпусу. Іспит проходив у два етапи: спочатку письмовий, що складався в написанні роботи на задану тему, а потім усний, причому комісія повинна була упевнитися в знанні офіцером іноземних мов, якщо про таке було заявлено при подачі відповідної записки.

Офіцери, які склали іспит, вносилися до списку кандидатів на прикомандирування до Штабу Корпусу. З появою вакансій старші за часом внесення до списку кандидатів офіцери, з дозволу командира Корпусу, прикомандировувалися до штабу, де проходили спеціальну чотиримісячну підготовку до майбутньої служби в жандармерії. Потім прикомандировані до Штабу офіцери складали іспит за програмою викладених дис-

циплін. Ті, хто проходив це випробування успішно, призначалися командиром Корпусу на вакантні посади [7, с. 98].

Варто зауважити, що у сучасній історіографії сформувалась, загалом негативна, характеристика жандармських курсів і системи підготовки офіцерів політичного розшуку в цілому. Розпочалось це із зауважень Спиридовича, котрий у своїх спогадах звертав увагу на поверхневий характер підготовки майбутніх жандармів. Він справедливо зауважував, що у той час, як держава мала різноманітні академії для військових, у неї не було відповідної школи для підготовки особового складу установи, що відігравала в житті держави таку важливу роль, виконуючи і адміністративні, і судово-слідчі, і функції державної безпеки.

Майбутні жандарми вивчали кримінальне право, провадження дізнань і розслідувань, Залізничний статут. Практично нехтувалася історія революційного руху, оперативно-розшукова робота. Та й начальник Московської охоранки Мартинов, пишучи про практичну підготовку на курсах підсумовував: «Скидалось на те, що це – така галузь служби, дізнатись про яку ми зможемо лише на практиці» [8, с. 38; 9, с. 57].

Щодо теорії розшуку, то тут вивчалися: інструкція для зовнішнього спостереження з формами усіх зведень, циркуляри Департаменту поліції про військових розвідників, правила конспірації революціонерів, зауваження щодо практичних занять зовнішнім спостереженням. Загалом, у плані практичних занять наголос робився на вивчення засад зовнішнього стеження та контррозвідальної діяльності. Характерно, що ви-

вчаючи останню, слухачі знайомились з циркулярами підготовленими Департаментом поліції якраз у 1882–1897 роках [10, с. 319; 11].

Очікування виклику на курси та й призначення на посаду, могло бути досить тривалим і займати чимало часу, інколи, навіть роки. Та Рожанову на жандармському поприщі щастило. Мало того, що він потрапив до числа кандидатів попри «сумнівне» походження, то ще й досить швидко опинився у Корпусі. 21 травня 1903 р. відправився для здачі іспитів при штабі Корпусу жандармів, а вже 23 вересня був прийнятий в Корпус з перейменуванням у штаб-ротмістри.

Вочевидь, жандармські курси він закінчив серед кращих, оскільки відразу після них отримав досить престижні призначення: на початку ад'ютантом Московського ГЖУ і відразу ж був прикомандирований до Санкт-Петербурзького ГЖУ [3, арк. 12 зв.]. Але попри престижність, швидкого кар'єрного зростання ці посади не передбачали. Тож більшість молодих кар'єристів прагнули потрапити до охоронних відділень, що у Штабі Корпусу викликало різке несприйняття. Ми можемо згадати історію з А. Мартиновим, що за схожих обставин, будучи призначеним на посаду ад'ютанта столичного ГЖУ, намагався потрапити до «охранки». Під загрозою репресій, йому довелося відмовитись від цього наміру.

Натомість, Рожанову пощастило більше. Не відомо, яким чином, але факт залишається фактом, до нового місця служби він так і не відправився. Натомість, вже 6 листопада 1903 р. Рожанов прикомандировується до Тифліського ГЖУ і, за кілька

місяців, 6 грудня того ж року, в день, коли на корпусне свято оголошували кадрові накази, отримує чин ротмістра [3, арк. 12].

У квітні 1904 року його зараховують в резерв і прикомандировують до Кутаїського ГЖУ. Тобто, він здійснює свою мрію і потрапляє в «охранку». В роки першої російської революції в 1906 р., він знову повертається у Тифліс, вже в якості начальника охоронного відділення.

В. Сідак та В. Козенюк звертають увагу на той факт, що на початку ХХ століття істотної деформації зазнали моральні підвалини суспільства, інстинкт самозбереження у людей притуплявся, а самі вони ставали все менш чутливими до актів соціального насильства. Причому, серед етапів цього процесу автори виділяють і розгром революційного руху у 1907–1911 рр. [12, с. 188–189].

Імперію охопила «епідемія бойовизму». З початку січня 1908 р. і до середини травня 1910 р. було зафіксовано близько 20 тисяч політичних вбивств і експропріацій. Політичні мотиви цих акцій часто переплітались з кримінальними. Було вбито й поранено близько 2 тисяч державних чиновників. Різкий поворот у каральній позиції царизму відбувся після введення в дію військово-польових судів, котрі діяли вкрай свавільно, що хоча і придушило революційне насильство, однак лише посилювало деформаційні процеси у суспільній свідомості. Відомий наказ міністра внутрішніх справ одному із губернаторів у 1905 р.: «...Село бунтівників стерти з лиця землі» [12, с. 190, 200].

У цих умовах Рожанов показав себе «на висоті», здійснивши вдалі «ліквідації» багатьох революційних організацій, до того ж встановивши

джерела фінансування багатьох з них, розкривши зв'язки опозиції у підприємницьких і чиновницьких колах. Зокрема, саме він повідомив про підтримку робітничого руху директором батумського заводу Ротшільда Ф. Г'юном. Разом з тим, саме на Кавказі вперше з'являються підозри щодо лояльності енергійного «охоранника». Час від часу від цього досвідченого і інтелектуально розвинутого офіцера вислизують то соціал-демократи, то дашнаки.

Здійснюючи розвідувальну роботу проти органів самодержавства, революціонери використовували своїх агентів у ворожому таборі не лише для збору інформації та нанесення ударів по царизму, але й для зведення рахунків. Так, коли один із лідерів партії Дашнакцутюн Габріель Кешишкянц став в опозицію до керівництва, котре від конфронтації з Туреччиною стало переходити на рейки боротьби з Росією, на нього і його прихильників почалися репресії як з боку партії, так і жандармів. Він використав ту саму зброю і про свої підозри розповів начальнику тифліської охоранки ротмістру Рожанову, відверто заявивши, що його колишні товариші «підкупили кількох чинів охоронного відділення і шляхом наклепів змусили їх обшукувати та заарештовувати нас». Фактично, Кешишкянц йшов на вербовку, та до перспектив співпраці з цим революціонером Рожанов поставився надзвичайно флегматично. Та й противники їх відразу дізналися про цей візит. Тож Кешишкянц зрозумів, що «зв'язки наших противників з охоронним відділенням міцніші і ґрунтовніші, аніж наші». Та ж не тільки ділилася з противником оперативною інформацією, а надавала допомогу

саме тій стороні, що становила для царського уряду найбільшу загрозу [13, с. 546–547]

Згаданий дашнак був не єдиним, від співпраці з ким Рожанов відмовився. Так само невдачею завершилась спроба стати агентом керівника однієї із «червоних сотень» Арсенія Корсідзе. В листопаді 1906 р. він був затриманий і вирішив ціною зради купити собі свободу. Рожанов мусив би зробити усе можливе, щоб той заговорив. Натомість, до перспективи придбання цінного агента він ставиться з дивною апатією, передоручивши роботу з ним своєму заступнику – Л. Раковському. Той настільки «продуктивно» поспілкувався з кандидатом на вербовку, що той замовк аж на рік.

Корсідзе ж став активно працювати коли ні Рожанова, ні його помічника Раковського на Кавказі вже не було. Саме цей Корсідзе згодом видав знаменитого Камо.

У доповіді про стан політичного розшуку на Кавказі у 1907 р. говорилося, що Рожанов губив агентуру та звів до нуля зовнішнє спостереження, вкрай недбало ставився до казенних коштів і взагалі допускав таке, за що, зазвичай, притягають до кримінальної відповідальності. Щодо кадрової політики, то у звіті констатувалось, що він набрав персонал з покидьків суспільства «котрі брали хабарі, фабрикували депозитки, торгували конфіскованою зброєю і довільно здійснювали арешти» [13, с. 548].

Така діяльність привернула до себе увагу колег. Зрозуміло, з конкуруючої структури. Уже в серпні 1906 р. начальник Бакінського ГЖУ полковник Глоба направив директору Департаменту поліції листа, в

якому звинуватив заступника Ф. Рожанова Л. Раковського в провокації і сприянні революціонерам. Той колись і справді був членом Одеської організації РСДРП і, будучи завербованим, зробив кар'єру від агента до заступника начальника «охранки». Про всяк випадок, Л. Раковського перевели на аналогічну посаду в Тифліс.

Згодом, дійшла справа і до самого Рожанова. Його начальник, завідувач Канцелярією намісника на Кавказі полковник В. Бабушкін 10 березня 1907 р. повідомив Департамент поліції, що той залишив відділення у хаотичному стані. Звітність була заплутана, агентури ж майже не було. Йому вторив підполковник Балабін, вказуючи, що Рожанов скоротив штат філерів, витрачаючи надлишок нібито на агентуру. Витрати сягали колосальної на той час суми – понад 1000 крб на місяць.

Коли ротмістр Рожанов був відрахований з посади, новопризначений начальник відділення ротмістр Ангилєєв затрунднявся прийняти грошові справи через великий дефіцит. Але, що цікаво, Бабушкін, чомусь, не бажаючи давати справі законний хід, покрити розтрату з вільних коштів ввіреного йому відділу. Поза всяким сумнівом, корупціонер, котрий попався, у випадку судового розгляду своєї справи, гарантовано міг «потопити» усіх колег, з канцелярією намісника включно.

Нині важко стверджувати, на якій основі базувалась імовірна співпраця Рожанова з революціонерами: матеріальний чи ідейний. Не будемо забувати, що цей виходець з міщанського середовища опинився в оточенні потомствених дворян. Факт залишається фактом: він не лише

допомагав революціонерам, а й в окремих випадках саботував розшукову роботу, підібравши для цього відповідний персонал.

І справді, серед його співробітників були навіть такі, як колишній поліцейський Рогачов, котрий перебував у розшуку за крадіжку казенної печатки і підробку паспортних бланків. Інший співробітник – В. Тіроєв, був заарештований в березні 1908 р., оскільки видавав революціонерам службову інформацію [13, с. 548].

Утім, це була досить звична ситуація на Кавказі, та й в охоронних відділеннях загалом. Слід зважити на те, що за законами військового мистецтва будь-яка армія може розраховувати на успіх лише в тому випадку, якщо вона має своїх людей в таборі противника. Сам начальник Кавказького районного охоронного відділення і майбутній очільник Особливого відділу Департаменту поліції полковник Єрьомін не соромився вводити в оману своє керівництво, систематично саботувати розшукову роботу і зловживати службовим становищем.

Відомі й «тарифи», які існували у 5-му діловодстві самого Департаменту поліції. Наприклад, навесні 1910 р. «охранка» перлюструвала лист, з якого дізналась, що за заміну адміністративного заслання виїздом за кордон двом особам департаментський чиновник просив по 400 крб за кожного. До речі, одним із них був Я. Свердлов [13, с. 595].

Зважаючи на серйозні підозри, довести, які тоді так і не вдалося, Рожанова переводять з Кавказу, і 26 березня 1907 р. він обіймає посаду помічника начальника Харківського ГЖУ. При чому оклад йому встанов-

люється в цілому непоганий. Платня становила 1080 крб, на найм прислуги було виділено 96 крб й, крім того, квартирні виплачувались за положенням. Щоправда, на той час у нього вже було 5 дітей [3, арк.11–12].

Ведучи мову про імовірну співпрацю Рожанова з революціонерами, слід зауважити, що ні про яку дезорганізацію ним розшуку мови вести не можна. Вірогідно, він співпрацював з якоюсь однією структурою за матеріальну винагороду. В усьому ж іншому, добросовісно виконував свої репресивно-каральні функції. Про це можуть свідчити хоча б деякі з отриманих ним у той час нагород. За час служби на Кавказі отримує два орденни: Анни 3 ступеня (1905) і Володимира 4 ступеня (1907) [3, арк. 12].

Уже те, що при нагородженні було порушено стандартний порядок орденського старшинства, засвідчує, що свої нагороди Рожанов отримав за практичні результати роботи. Тим більше таку високу, як орден Св. Володимира, котрий давався за виняткові успіхи, особливо, якщо вони були пов'язані з ризиком для життя.

Отже, в 1907 р., як уже зазначалося, Ф. Рожанов опиняється в Харкові на посаді помічника начальника ГЖУ. Відповідно до своїх функціональних обов'язків він мусив: «1. Вести спостереження і відати розшуковою діяльністю, для чого повинен був не менше 6 раз на рік відвідувати пункти, де розташовані його унтер-офіцери, а також й інші пункти свого району; 2. Здійснювати формальні дізнання у справах про державні злочини і переписку по справах про політичну благонадійність; 3. Керувати стройовою освітою підвідомчими йому унтер-офіцерами; 4. Керу-

вати стройовою освітою чинів повітової поліцейської сторожі».

Харків на той час становив собою один із центрів революційного руху, тож і не дивно, що тут було зосереджено значні сили політичного розшуку. Показово, що у процесі формування системи РОВ, одне із них було розташоване саме в Харкові. Управління губернією на той час мало яскраво виражений надзвичайний характер. Ще у роки революції тут було утворено посаду воєнного генерал-губернатора. Залишилась вона і після поразки «першого штурму царизму». З січня 1906 по липень 1908 р. цю посаду (за сумісництвом) обіймав М. Пешков. Був посилений контроль за виконанням виданих Харківським губернатором обов'язкових постанов (про обмежувальні заходи щодо використання вогнепальної зброї та вибухівки, про недопущення розповсюдження «шкідливих вчень і чуток», про облік місцевого населення та ін.), а також оголошено про передачу на розгляд військового суду всіх справ про збройний опір владі [14, с. 24, 93].

На новій посаді Рожанов вів дізнання і переписки (тобто оперативно-розшукові справи) про партійні групи РСДРП, розвиток робітничого руху, вибори до Думи, здійснював так звані політичні перевірки, у тому числі, призовників, серед яких було чимало осіб, по яких жандарми вели дізнання. До речі, продовжував і закінчував справи, розпочаті попередниками. Наприклад, допомагав колегам інформацією при організації негласного нагляду над харківським міщанином С. Добін-Добкіним, що підозрювався у приналежності до організації «Поалей-Ціон» [15; 16].

Окрім того, Харків був потужним науковим центром. А з огляду на традиційне вільнодумство творчих людей, під «ковпаком» політичного розшуку перебував чи не весь викладацький склад вищих навчальних закладів. Коли 1910 р. Департамент поліції затребував інформацію на професуру лівого спрямування, начальник Харківського ГЖУ надав довідки на 139 (!) осіб [17, с. 65].

Деяке уявлення про роботу Рожанова на посаді помічника начальника управління може дати статистика справ за 1910 р. Не зачіпаючи матеріали іншого документообігу, зауважимо, що у сфері політичного розшуку наш персонаж вів 9 формальних дізнань¹ та 17 так званих «охоронних переписок» (відповідно з 104 та 66 усього управління)².

Доводилось розслідувати й нібито банальний кримінал. Мається на увазі таке явище, як «революційний рекет». Так, у лютому 1911 р. від імені партії есерів невідомі вимагали 3 тисячі крб у козака Кобиляцького повіту Якова Давиденка. Останній, щоправда, підозрював виключно кримінальний аспект. При чому це стосувалось його близького оточення. Аналогічна історія трапилась у квітні 1911 р. у с. Масловка. Там у селянина Никифора Комариста від імені якоїсь партії «Демократів» вимагали 500 крб. Як і в першому випадку, потерпілий не вбачав у цьому жодного політичного підтексту, підозрюючи у вимаганні свого конкурента Єфима Бурейка [18, арк. 2–7].

У 1911 р. на Харківщині знову активізувалася партія Дашнакцутюн,

і знову це було пов'язане із загальнокримінальними злочинами. Як на фахівця, що тривалий час працював на Кавказі, уся така інформація розписувалась на Рожанова. З огляду на вищезгадані підозри мусимо зауважити, що кадрова робота у Корпусі перебувала не на висоті.

Наприкінці квітня 1911 р. Харківське ГЖУ отримало повідомлення про підготовку теракту. При чому, у відповідному документі наголошувалось, що інформація отримана від випадкового заявника, котрий заслуговував на довіру. Випадковий заявник розповідав про Арсена Шахмазянца, котрий разом із іншими вірменами – лікарем Мелікянцем і міщанином Юсуфянцом у клініці Харківського університету обговорювали плани звільнення затриманих по справі «Дашнакцутюн». Тих мали конвоювати із Єлизаветградської тюрми через Харків. Тут на конвой мав бути здійснений напад, хоча розглядалась і версія підкупу [18, арк. 13]. Варто зауважити, що інформація про підготовку нападу з метою визволення заарештованих дашнаків у Харкові підтверджувалась і багатьма іншими джерелами, в тому числі й даними Департаменту поліції.

Взагалі, в очікуванні «Лижинського» процесу влада вдавалась до безпрецедентних заходів безпеки. Зважаючи на наявність у Харкові потужної вірменської діаспори, ГЖУ перейшло на режим посиленого чергування. У вересні 1911 р. Віссаріонов і Єрьомін додатково наголошували, що напередодні початку процесу слід очікувати масових терактів [19, арк. 1].

¹ Справи, порушені в порядку ст. 1035.

² Справи, порушені в порядку «Положення про охорону» 1881 р.

Утім, харківські жандарми вжили не надто оригінальних профілактичних заходів. 30 вересня 1911 р. начальник Харківського ГЖУ розпорядився Харківському, Богодухівському, Волчанському, Валковському та Зміївському повітовим ісправникам посилити негласний нагляд за усіма вірменами, що там проживали. Передусім під нагляд мали потрапити ті, щодо яких були сумніви у їх політичній благонадійності [19, арк. 2].

Початок 1911 р. відмічається і серйозною активізацією контррозвідувальної складової в роботі губернських жандармських управлінь. Починають формуватися елементи контррозвідувального пошуку. Слід зауважити, що значною мірою виконання власне чорнової роботи стало покладатися на чинів загальної поліції. Так, начальник Харківського ГЖУ полковник Риковський вивчення потенційної оперативної бази поклав саме на повітових ісправників. Ті мали перевірити усіх наявних іноземців на ввіреній території та встановити наявність серед них австрійських підданих. У випадку виявлення таких осіб слід було негласно зібрати інформацію щодо їх місця проживання, кола знайомств, роду занять, способу життя, причетності до збройних сил [20, арк. 7–9].

Якщо вірити Надзвичайній слідчій комісії Тимчасового уряду, певний час Рожанов попрацював і в Харківській охоранці. Вірогідно, таке твердження було зумовлене тим, що у 1909 р., в порядку експеримента в Харкові і Саратові «охранки» було об'єднані з ГЖУ у вигляді районних охоронних відділень [9, с. 272]. Не виключено, що Рожанов як фахівець залучався полковником (згодом –

генералом) Риковським до окремих «охоронних» заходів. Щоправда, це вже була не та «охранка».

У неї була лише «незначна» агентура, що могла висвітлювати лише деякі випадкові підпільні ініціативи. Це було результатом переконання харківських жандармів у тому, що краще мати чисельну незначну агентуру, ніж небезпечну велику. Такий погляд запанував в жандармських колах після гучного скандалу щодо Є. Азефа. Окремі керівники на місцях стали оголошувати себе противниками старої системи, що вимагала наявності великої агентури й доводили можливості розшукової роботи за наявності дрібної, периферійної агентури, що не торкалася центральних партійних установ [9, с. 272].

Останнім начальником Харківського РОО був полковник Попов, що вирішив за краще дотримуватись вимог нової системи. Тож серйозної обізнаності у революційному русі у жандармів уже не було.

У цей час у політичному розшуку відбуваються істотні зміни. Справжня кадрова чистка пройшла у регіональних підрозділах, а на посаду директора Департаменту поліції повернувся С. Білецький. Водночас вдосконалюється робота з підготовки кадрів. На додачу до жандармських курсів, програма яких ускладнюється та набуває більш практичного забарвлення, створюються ще й Повторні курси, на яких проходили підготовку особливо придатні до розшукової роботи офіцери.

Окремі представники політичного розшуку починають пропагувати ідею, що «боротися з революційним рухом, одними лише репресивними і каральними заходами немож-

ливо, що уряду потрібне широке ознайомлення з рухом, щоб своєчасною творчою роботою в області назрілих реформ піти назустріч деяким справедливим побажанням і тим самим послабити нападки на владу» [21, с. 299]. Ця ідея вагомої підтримки не здобула, однак дала поштовх теоретичному осмисленню напрацювань політичного розшуку.

Нове керівництво Департаменту поліції піднімає питання про вдосконалення навчально-методичної бази. Як для викладання, так і самоосвіти. І передусім, ставиться завдання створення належної і об'єктивної історії революційного руху.

За таких умов Ф. Рожанов переходить до Департаменту поліції, де йому доручають займатися історією революційного руху і масонства в Росії, що передбачало його допуск до архівів МВС. Водночас з 7 квітня 1912 р. він зараховується до резерву Санкт-Петербурзького ГЖУ.

На той час, до послуг слухачів були лише «Перелік запитань» з історії революційного руху, «Програма з історії революційного руху» та один підручник – брошура полковника Климовича «Коротка таблиця найважливіших політичних партій в Росії». Були також огляди політичних партій, підготовлені з ініціативи того ж Климовича у 1908–1909 рр., коли він займав посаду начальника Особливого відділу Департаменту поліції.

Досить швидко Рожанов підготував роботу, що охоплювала період з 1793 р. і до «половини царствування Миколи І». Зрозуміло, що зроблений на скору руку посібник в подальшому планувалось доопрацювати.

У жовтні 1913 р. Рожанова запросили читати лекції на курсах при

Штабі Окремого корпусу жандармів. Одночасно він продовжував свою наукову роботу, довівши «Записки» до 1913 р.

Книгу було надруковано в січні 1914 р., в зв'язку з чим був виданий спеціальний циркуляр по Особливому відділу, де містилось побажання, щоб «кожен з пп. офіцерів Окремого корпусу жандармів мав під рукою короткий довідковий посібник». І хоча «керівництво» було коротким, автор спробував охопити своєю увагою всі партії і організації, що тоді діяли в Росії, розповісти історію їх виникнення, структуру, методи роботи.

Порівнюючи праці Спиридовича і Рожанова, ми віддаємо перевагу саме останньому. Як підручник, він містив чіткий і професійний опис революційного руху в імперії в процесі його розвитку. До того ж Рожанов класифікував рухи, наголошуючи на необхідності чіткого розмежування революціонерів і просто опозиції. Праця ж Спиридовича – це не підручник, а ґрунтовна наукова монографія.

Товариш міністра внутрішніх справ В. Джунковський визнав цей посібник корисним «при розшуковій та слідчій» діяльності офіцерів. Але побоюючись витоку інформації, розпорядився увесь тираж передати до бібліотек управлінь, і видавати їх лише під розписку [22, с. 346–347].

В книзі були відстежені всі етапи розвитку антиурядової діяльності: від опозиційних вельмож-масонів Катерини II до пролетарських партій.

Досить цікавим є вступ, який автор передує витягами зі Зводу воєнних постанов. Зокрема, в частині, що стосується суворого дотримання

норм воєнного законодавства й усвідомленого виконання своїх посадових обов'язків. У тому числі і жандармами. А вже далі він справедливо наголошує, що новоспечений жандарм, не беручи на себе жодних нових обов'язків, стикається з зовсім новою сферою діяльності [23, с. 1].

У своєму підручнику Рожанов наголошує, що офіцер, готуючись переходити в корпус жандармів не бере на себе ніяких нових обов'язків. Однак його нова діяльність кардинально відрізнятиметься від попередньої і потребує серйозного вивчення. Задля більшої доступності, він зауважує, що будь-який стройовий офіцер готуючись до війни із «зовнішнім ворогом» повинен ретельно вивчити як майбутній театр воєнних дій, так і майбутнього противника. Так само і жандармський офіцер для успішної боротьби з «внутрішнім ворогом», повинен вивчити територію, де він оперує, і самого ворога. Тобто організацію революційних партій та історію революційного руху [23, с. 1–2]. Саме за цим критерієм і було побудоване дослідження. Це не просто історія. Це якраз практичний посібник за яким можна вивчати організаційну структуру, форми і методи діяльності антиурядових сил. При чому, якраз у процесі їх розвитку. Зрозуміло, що коли ми говоримо про вивчення, то можемо тут вести мову не про повну картину революційної діяльності, а лише про окремі її аспекти, що стали відомі спецслужбам. І сам підбір окремих партій – це точка зору самого Рожанова на пріоритети у жандармській роботі.

Слід звернути увагу на ще одну специфіку дослідження, котру сам Рожанов і підкреслив: він зауважив, що, описуючи територію діяльності

внутрішнього ворога, доводиться охоплювати всю імперію разом із її національними окраїнами, а також й іноземні держави. Взагалі, національному питанню він приділяє істотну увагу й наголошує на необхідності ретельного вивчення національного поділу країни. Сам він пропонує дотримуватись наступного поділу: 1. Європейська Росія; 2. Сибір; 3. Фінляндія; 4. Кавказ, котрий у свою чергу, поділяється на Північний Кавказ і Закавказзя; 5. Привіслянський край; 6. губернії з латиським і литовським населенням; 7. Україна. Узагалі слід зазначити, що, постійно пишучи про малоросів як частину російського народу, автор тим не менше чітко позиціонує їх від росіян. Із самого тексту випливає, що він вважає українців окремим народом, який потребує ретельного нагляду [23, с. 2].

У своїй масі, до лав жандармів приходили стройові офіцери – політичні невіглахи, суспільні знання яких часто обмежувалось «Словесністю». Тож автор – досвідчений правознавець окрему увагу приділив правовому тлумаченню термінології. Зокрема, довелось окремо пояснити, що в законодавстві немає такого поняття «внутрішній ворог», а є термін – «член співтовариства». У повсякденному спілкуванні це революціонер, у службовому листуванні: член комітету, оратор, технік тощо. Після чого автор пояснює, як це буде називатись відповідно до тлумачень Кримінального уложення. Відразу ж і пояснює кадровий склад цих організацій, що впливає із наявних дізнань [23, с. 2–3].

А з цього, на думку автора, випливає необхідність детального вивчення оперативної обстановки у

тому чи іншому регіоні чи на об'єкті і сам об'єкт: заводи, військові частини, навчальні заклади і т.і. Далі він розглядає специфіку діяльності революціонерів в окремих регіонах, у робітничому і селянському середовищі. Рекрутування ними нових членів.

У цьому контексті автор наголошує на необхідності ретельного вивчення класифікації організацій, партій, груп, обставин їх виникнення і еволюції. Таким чином, Рожанов чітко вказує на мету й завдання підготовленого ним курсу, чого ми не бачимо в інших працях. Він же пов'язує його із іншими гуманітарними дисциплінами. Зокрема, особливо наголошує на необхідності вивчення «Загальної історії».

Врешті він підсумовує: «Знати ворога, усі його тайники – означає отримати можливість і впевненість виявити його, коли це знадобиться» [23, с. 4]. При чому, підкреслюючи важливість цього положення, він наголосив, що необхідність виявлення прописана у статті 1579 Зводу воєнних постанов. Взагалі, свої теоретичні викладки він часто супроводжує посиланнями на ті чи інші нормативні акти, що безумовно змушувало слухачів ставитись до цього серйозно.

Рожанов спеціально наголошує, що юридичного терміну «внутрішній ворог» не існує, натомість використовується термін «член співтовариства». У суспільстві говорять революціонер. У службовому листуванні також використовується своя термінологія: члену комітету організації, пропагандист, оратор, технік і т.д. Тобто використовувались не правові терміни, а особи визначались за їх посадою чи функціональними обов'язками в організації [23, с. 2].

Автор наголошував, що важливою складовою політичного розшуку є моніторинг суспільних настроїв. Тобто, фактично він закликав не лише виявляти опозиціонерів і революціонерів, а здійснювати тотальне стеження за суспільством. Свою думку він обґрунтовував необхідністю вивчення середовища, в якому діють і на яке впливають революціонери [23, с. 3].

У справах про державні злочини «Розшук» має назву «Політичного розшуку» і полягає не лише в тому щоб розшукати чи виявити злочинців після вчинення злочину, але й до того, тобто попередити вчинення злочину [23, с. 4].

Обережно і водночас активно Рожанов підводить до того, що їм доведеться мати справу і з агентурою. Зокрема, він зауважує читачам, що розшукова діяльність у справах про державні злочини істотно відрізняється від загального кримінального розшуку. Адже доведеться не лише розслідувати вчинені злочини, але й займатись їх попередженням [23, с. 4]. Особлива увага в книзі приділялась методам, котрі використовують революціонери, що «борються з урядовою владою».

Починає він основний виклад невеликим нарисом розвитку соціалістичної думки в Європі. Огляд розвитку суспільної думки Західної Європи від античності до XX століття є досить поверхневим, однак дає загальне уявлення про коріння та основні напрямки суспільного життя. Причому розмежовується соціалістичне і комуністичне вчення. Досить цікавою є характеристика французьких соціалістів - утопістів: А. Сен-Сімона, Ш. Фурє, А. Сент-Базара, П. Прудона, Л. Блана. Не перевантажуючи підру-

чник надмірним об'ємом інформації, Рожанов зумів в загальних рисах викласти суть їх поглядів та деяку відмінність між ними. За цим же методологічним принципом він висвітлив англійське і німецьке вчення, особливо увагу приділивши Ф. Лассалю і К. Марксу. Можна зауважити, що увесь виклад є нейтральним і об'єктивним, відображаючи справжні погляди цих мислителів, яких він, до речі, періодично і цитує. Загалом, суть викладу Рожанова не надто відрізняється від того, що нині пишеться у багатьох сучасних підручниках з «Історії держави і права зарубіжних країн» та «Історії вчень про державу і право». Єдине, що Лассалю він чомусь ставить поперед Маркса. Ну і, якщо раптом хтось із мислителів мав єврейське походження, Рожанов це обов'язково вказував, таким чином ненав'язливо зміцнюючи переконаність слухачів у тому, що заводіями усіх заворушень виступають «жиди і студенти» [23, с. 8–11].

Особлива увага приділяється виникненню, діяльності та ідеологічним засадам І Інтернаціоналу, участі у ньому російських емігрантів. Як можна зрозуміти, саме з його діяльністю Рожанов пов'язує поширення революційних ідей в Росії. І, вірогідно, не заперечує проти певного ізоляціонізму. У будь-якому випадку, указ 1873 р. щодо необхідності повернення на батьківщину усім росіянам, що перебували за кордоном, він згадує без жодного осуду, пов'язуючи його із революціонізацією російських студентів, мандрівників і т.д. [23, с. 13–14].

З числа російської еміграції особливо виділяються Бакунін, Герцен, Огарьов та Ткачов. При цьому він розглядає не лише їх погляди, але

й роль і місце в революційному русі, ставлення до них революційного середовища, наводячи, зокрема, думки Степняка-Кравчинського [23, с. 14–17].

Ну і, істотне місце приділяється Нечаєву. Відчувається, що Рожанов теж захопився цією особистістю. Він зауважує, що хоча той «був мерзеною особистістю, але для історії революційного руху він цікавий тим, що перший поставив ребром питання про терор...» [23, с. 17]. Варто зауважити, що розглядаючи терористичну концепцію Нечаєва, Рожанов її не спотворює. Інша річ, що терором нечаєвські погляди не обмежувались, тож при всій його об'єктивності це дослідження є ідеологічно заангажованим і має на меті відповідну обробку жандармів.

Серйозно розглядається у книзі еволюція анархізму від Лаврова, до Бакуніна і Ткачова включно, із розглядом протиріч між ними. При цьому Ткачова Рожанов ставить вище і Бакуніна, і Лаврова [23, с. 19–20].

Як і всі жандарми, Рожанов був конспірологом, тож описуючи революційний рух в самій Росії, його розгляд він починає із висвітлення масонства і його поширення в країні. Перераховує відомих масонів як в Росії, так і за кордоном. Особливо показовим є розгляд XVIII століття. Душею масонського руху в Росії він називає Новікова, а його активним діячем – Радіщева. Як відомо, обоє були віддані до суду, причому останній аж ніяк не за масонські погляди. Після Росії, Рожанов відразу згадує Францію, серед масонських діячів якої виділяє Дантона, Марата, Робесп'єра. Таким чином, ненав'язливо вибудовується логічний ланцюг. Зрозуміло, що і інші яacobinці у нього

були «євреями і масонами», а в XIX столітті серед масонів Франції остаточно «запанували» євреї. Метою масонства Рожанов вважає знищення аристократії руками народу і панування над останнім: «Будучи центром революційного руху в кожному із культурних куточків земної кулі, масонство веде і продовжує (младотурки) вести підпільну роботу для розладу державного ладу» [23, с. 25].

І вже після такого аналізу Рожанов переходить до розгляду власне масонських гасел «Свобода, рівність і братерство» із цитуванням джерел.

Водночас, автор не приховує і прорахунків уряду, не будучи прихильником надмірно репресивної політики. Кардинальний поворот у революційному русі, на думку автора, відбувся із часу повстання декабристів, коли «... між владою і суспільством відбувся свого роду розрив і відчуження...». Не можемо також не відмітити велику ерудицію автора, котрий, окрім власне джерел по предмету дослідження використовує і активно цитує видних істориків того часу, професорів Соловйова, Платонова та ін. [23, с. 34].

Серед масиву джерельної бази становлять інтерес газети, за допомогою яких Рожанов ілюструє ставлення держави та суспільства до тих чи інших подій. Певна річ, у підручнику використано величезну кількість революційної періодики, виступів, програм, маніфестів, циркулярів Корпусу жандармів і Департаменту поліції.

Напрочуд нейтрально Рожановим описана справа петрашевців та Кримська війна, що продемонструвала відсталість Росії. Досить детально, і вже з нахилом на використан-

ня у практичній роботі в книзі розглядається діяльність народовольців. Причому висвітлюється як практична діяльність, так і різні напрямки їх пропагандистської роботи. Даний розділ структурований таким чином, щоб жандарми отримали уявлення і про ведення оперативно-розшукових справ: перші вказівки на перебування терористів у Харкові, харківські арешти, призначення здійснення дізнання тощо. [23, с. 185–186]. Фактично розгляд справи народовольців є свого роду й навчальним посібником для ведення дізнань у політичних справах.

Не можна не відмітити, що Дегаєва Рожанов називає провокатором. Зокрема у тій частині, де йдеться про арешт В. Фігнер. Ну і, не можна без здивування читати наступну фразу: «Замах на життя Олександра III О. І. Ульянова з товаришами послужив останньою сторінкою славної історії «Народної волі» [23, с. 246]. Зрештою, особливо дивуватись не доводиться. Явище емпатії є досить поширеним у жандармських документах: нам часто траплялись випадки коли жандарм із обуренням писав про опортунізм чи ренегатство того чим іншого революціонера, переймаючись проблемами свого об'єкта спостереження. У даному випадку – В. І. Леніна.

Найбільш значна частина в роботі відведена аналізу революційного руху в період царствування Миколи II. Тож історія Рожанова не є геть історією у чистому вигляді, а є аналітичним дослідженням розвитку оперативної обстановки. Як і всі жандарми, Рожанов приділяв надмірну увагу зовнішнім проявам революційності. Тож на перше місце ставив есерів.

Жандарми чимало писали про єврейські підступи, однак це були голослівні й безпредметні заяви, навіть в узагальнюючих працях. У рожановському підручнику вперше єврейський рух виділяється як окрема складова загальноросійського. Він аналізує ідейні витoki та основні концептуальні положення сiонiзму, його організаційні форми, напрямки й окремі методи роботи. Для Рожанова сiонiстськими є всі єврейські національні партії соціалістичного спрямування: «Поалей-цiон», «Бунд», «Серп». Утім, раціональне зерно у цих твердженнях є. Ну і, зрозуміло, не міг Рожанов не згадати про підтримку сiонiстiв масонами.

Цікавим є перелік основних центрів тих чи інших партій, серед яких виділяються у першу чергу Київ та Одеса. Усі вищезгадані організації, на думку Рожанова, становлять загрозу для державної безпеки. І цей розділ він підсумовує наведенням відповідних положень указу Сенату й циркулярів Департаменту поліції 1907–1908 років [23, с. 327–330].

Безумовно, фахово написаний розділ про революційний рух на Кавказі. Передусім тут виділяється панісламiзм, котрий охопив території, що далеко виходили за межі Кавказу. В історичному нарисі цього руху Рожанов виділяє його ідейні принципи, витoki, відгалуження, регіональну специфіку наприклад в Уфимській, В'ятській, Оренбурзькій та інших губерніях. Не можна не виділити і певний контррозвідальний аспект боротьби із панісламiзмом. Його активізацію в Росії автор пов'язує з перемогою младотурків у Туреччині та відповідною діяльністю турецьких державних органів. Базуючись на матеріалах Департаменту поліції,

Рожанов змальовує досить розгалужений рух, пов'язаний з іноземною державною, що веде в імперії масштабну розвідувально-пiдривну діяльність [23, с. 333–345].

Щодо інших антиурядових партій, то Рожанов відмовляє їм в оригінальності, трактуючи їх як відгалуження загальноросійських. Зокрема, вірменську партію «Дашнакцутюн» та Револуційну партію соціалістів-революціонерів-федералістів він трактує як партії, що у своїх програмі близькі до есерів, партію «Гнчак» – як таку, що наближається до РСДРП. Слід зазначити, що свої положення він підкріплює різними партійними програмними документами, тож вони виглядають досить переконливо. Щодо історії «Дашнакцутюн», то рожановська праця не втратила свого значення і понині. Причому він детально описує всі перепити як проти-державної, так і міжфракційної боротьби у партії на фоні проведення з'їздів та внесення змін до партійних програм. Усе це подано на широкому міжнародному фоні. Окремі сторінки щодо їх терористичної діяльності, у тому числі і в середині самої партії, читаються як захопливе гостросюжетне оповідання.

Для нас значний інтерес становить та частина підручника, що присвячена українському руху. Тут Рожанов виділяє лише «Спiлку», але висвітлює її в історичному контексті розвитку українського руху. Показово, що він вважає, що українству, «аж до декабристів», не були притаманні жодні політичні устремління. У будь-якому випадку наявність українського руху у XVIII столітті він під сумнів не ставить. А вже від декабристів вибудовує чітку лінію: Кирило-Мефодіївське товариство, народово-

льці, М. Драгоманов. Саме заснування останнім Радикальної партії дало новий поштовх українському руху. І всі інші партії він вважає тим чи іншим чином його ідейними наступниками. Зрозуміло, що особлива увага приділяється українському руху в Галичині. Щоправда, власне українські організації Рожанов ігнорує, згадавши лише УНДП, УСДП та УРП. І вже після цього переходить до короткого викладу діяльності самої «Спілки» (УСДП) [23, с. 316–320].

Слід зауважити, що описуючи історію й діяльність тієї чи іншої партії, її структуру та програмні документи, Рожанов зазначає, які урядові кроки здійснювались щодо неї та до чого це призвело, даючи слухачеві можливість самому оцінити ефективність тих чи інших кроків. У катерининські часи основними складовими революційного руху він виділив масонство, польське і селянське питання [23, с. 21–8].

Окремо розглядається діяльність західних слов'янофілів у період Миколи I як підґрунтя основних ідейних течій сучасників Рожанова. Ну і звичайно, на підставі судово-слідчих справ розглядаються найбільш резонансні теракти народолюбців: щодо Трепова, Котляревського, Гейтінга, Мезенцева, Кропоткіна, Дрентельна, самого царя [23, с. 35–36, 104–128].

На початку історію Рожанов викладає по правліннях імператорів, а з часів Миколи II переходить до класифікації за ідейними напрямками та географічним принципом.

Свій огляд автор завершує аналізом анархічного вчення, до основоположників якого відносить Годвіна, Прудона, Штірнера, Бакуніна, Кропоткіна, Тукера і Льва Толстого

[23, с. 400–415]. Можна, звичайно, іронічно поставитись до такої класифікації. Однак, якщо визнати, що за основу свого поділу він брав ставлення до держави, то логіка у цьому є.

І, нарешті, не можна не відзначити певне новаторство автора підручника. У будь-якому випадку, в інструктивних документах нам такі думки не траплялися. Закінчивши опис революційного руху, Рожанов досить категорично виділяє ще один напрямок, котрий повинен знаходитись у полі зору жандармів, але застосування репресій щодо якого є, на його думку, відверто шкідливим – опозиційний рух. Він дає загальнотеоретичне тлумачення поняття опозиції, до якої відносить людей ліберальної спрямованості. Зазвичай опозиція є організаційно не сформованою. Досить часто опозиціонери еволюціонують до революціонерів, однак їх все ж треба, розмежовувати [23, с. 423].

Базуючи на працях професора Платонова, Рожанов подає історію розвитку опозиційного громадського руху в Росії від Олександра I до Миколи II. Зрозуміло, що при описі останнього царствування від керівних документів він відхилятися не міг, тож описав процес революціонізації земств. При цьому, використав цитату з циркуляра Департаменту поліції про опозиційний рух, що різко проявив себе у 1905 р. і «нахабно» виступив проти височайшої волі [23, с. 428–429].

Підручник оснащений чисельними додатками, зокрема переліком основних відомчих нормативних актів по тих чи інших партіях. Зокрема, в розділі «Додаткові довідки по партіях» міститься перелік основних

циркулярів департаменту поліції: «№ 135135 від 19 вересня 1907 року «Статут селянської бойової дружини партії соціалістів-революціонерів», № 140366 від 12 листопада 1907 року «Про бойову підготовку мас і організацію народної міліції», № 108875 від 3 квітня 1910 року «Про партійний розкол в РСДРП», № 133289 «Про школу пропагандистів, організовану М. Горьким на о. Капрі», № 109179 від 9 квітня 1910 року «Становище РСДРП за кордоном» тощо. В окремий додаток виділені витяги з листа виконкому народовольців до Олександра III із співчуттям [23, с. 457–458].

Варто зауважити, що у підручнику автор не обмежився висвітленням революційного руху, а приділив увагу й опозиції. Він чітко розмежував опозиціонерів і революціонерів. Автор зауважував, що опозицією називається така сама протидія уряду, як і ті особи й групи, що її вчиняють. Люди ліберального напрямку не групуються в партії відповідних назв. Коли ж опозиція від протидії переходить до ідей соціального перевороту, з того часу вона потрапляє у розряд революційного руху. Рожанов наголошував, що кожному революційному руху передувала опозиційний [23, с. 423].

Заслуговує на увагу, що згідно з жандармським підручником «провокатор – така особа, що сама бере на себе ініціативу злочину, втягуючи у нього третіх осіб, котрі вступили на цей шлях за спонукання агента-провокатора» [23, с. 465]

Робота Рожанова цікава не лише тим, що становить собою зразок жандармської історико-правової думки, вірніше, одного із її напрямків, але й як праця, що дає змогу оцінити

обізнаність політичної поліції. Адже в роботі використовувався увесь масив матеріалів Департаменту поліції. Передусім це щотижневі «шефські» записки за 1907–1913 рр. Ці документи становили собою оперативні записки Департаменту поліції про поточні події шефа ОКЖ – міністра внутрішніх справ. Окрім того, використовувались циркуляри, записки Особливого відділу по партії есерів, а також гектографовані записки по цій же партії. Виходили також «Огляди найважливіших дізнань, що здійснювались в жандармських управліннях імперії у справах про державні злочини».

Відповідно, поряд з фактами, що відповідали дійсності, тут містяться і хибні дані, які вказують як на жандармські фальсифікації, так і на рівень конспірації у революціонерів. Наприклад, Рожанов пише про погрози присяжним під час процесу над В. Засулич, що, нібито, і стало причиною виправдовувального вироку. А розповідь про її виїзд за кордон нагадує вестерн. Зрозуміло, ці вигадки мали на меті виправдати прорахунки влади й морально підготувати читача до сприйняття образу ворога.

Несвідомою дезінформацією слід вважати виклад окремих фактів із життя революційної родини Ульянових. Так, автор – працівник архіву Департаменту писав про участь Леніна, разом з братом, у замаху на царя у 1887 р. і про те, що той нібито влаштував у себе динамітну лабораторію. Після замаху був, нібито, висланий до Східного Сибіру і вже після цього примкнув до марксизму [23, с. 509].

Свою роботу Рожанов завершено не вважав, маючи намір зробити

на її основі повноцінну монографію. Але в лютому 1915 р. директор Департаменту поліції В. Брюн де Сент-Іполіт визнав за доцільне роботу припинити, мотивуючи це тим, що для однієї людини така робота непосильна. Крім того, він вказав на стрімкі зміни в оперативній обстановці, в процесі яких навіть успішно закінчена робота буде «позбавлена будь-якого практичного значення, оскільки революційний рух проявляється нині шляхами, котрі нічого спільного з більш чи менш віддаленим минулим не мають».

Коментуючи цей дивний висновок, З. Перегудова висловлює припущення, що тут мала місце ще й конкуренція з книгами О. Спиридовича. Адже навіть тоді, коли видана в Штабі Корпусу книга Рожанова розсилалась офіційно, начальники ГЖУ «довірили і циркулярно» ставились до відома про появу книги Спиридовича, котру той видав власним коштом. Товариш міністра внутрішніх справ рекомендував її для бібліотек жандармських управлінь, застерігаючи від «широкого поширення» [22, с. 347].

Надалі, за даними Надзвичайної слідчої комісії Тимчасового уряду, Ф. Рожанов перебував у резерві Санкт-Петербурзького ГЖУ. Швидше за все, мало обізнані у жандармській специфіці «слідчі» неправильно зро-

зуміли термін. Вважаємо, що той обіймав посаду офіцера резерву ГЖУ. Попри таку дивну назву, це була вкрай відповідальна посада, фактично – аналог сучасного слідчого з особливо важливих справ. На цій посаді Рожанов і зустрів Лютневу революцію, після якої зник. Заарештованим він не був, у подальших бурхливих подіях участі не приймав.

В усякому випадку, коли у 1938–1939 рр. НКВС стало уточнювати матеріали по «колишніх людях», то працівники ГАУ збирали матеріали і на Рожанова. Потрапив він і до розшукових списків 1940 р.

Висновки. Таким чином, на підставі неординарної біографії жандарма Ф. Рожанова, ми можемо робити певні висновки не лише про кадрову політику на обсяги наукової роботи в Окремому корпусі жандармів, а й про світоглядні зміни його чинів. Демократичні ідеї, що запанували у суспільстві, проникнули навіть у «святі святих» самодержавства. Настільки, що навіть певні, все ще несміливі думки з легким нальотом лібералізму, ті вже насмілювались подавати до публікації. Навіть більше – вони публікувались. Поза всяким сумнівом, світоглядна криза та моральний розкол у кадрах спецслужб Російської імперії були значно глибшими, що й продемонстрували події подальших років.

Список використаних джерел

1. Ярмыш А. Н. Биографистика в историко-правовых исследованиях: возможности, достижения, перспективы. *Юридична біографістика: історія, сучасність та перспективи*. Матеріали VIII Міжнародної конференції істориків права 15–18 вересня 2002 року. Сімферополь : Всеукраїнський інформаційно-культурний центр, 2003. С. 4–9.
2. Шемшученко Ю. С. Через біографічні дослідження до нових горизонтів історико-правової науки. *Юридична біографістика: історія, сучасність та перспективи*.

Матеріали VIII Міжнародної конференції істориків права 15–18 вересня 2002 року. Сімферополь : Всеукраїнський інформаційно-культурний центр, 2003. С. 3.

3. ЦДІА України у м. Києві. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 4616.
4. Белявский Н. Н. Полицейское право (административное право). Петроград, 1915. 409 с.
5. Залесский И. П. Справочная книжка для адъютантов частей и управлений Отдельного корпуса жандармов. Санкт-Петербург, 1910. 354 с.
6. Памятная записка об особых условиях для комплектования состава офицерских чинов Отдельного корпуса жандармов и о повторных курсах, 20.10.1912 г. URL: <http://regiment.ru/Doc/B/I/53.htm#> (дата звернення 22.06.2019).
7. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. Харків : Консум, 2001. 288 с.
8. Спиридович А. Записки жандарма. Москва : Политиздат, 1991. 183 с.
9. Мартынов А. П. Моя служба в Отдельном корпусе жандармов. «Охранка»: Воспоминания руководителей охранных отделений. Т. 1. Москва : Новое литературное обозрение, 2004. С. 29–408.
10. Колоколов Б. Г. Жандарм с царем в голове. Москва : Молодая гвардия, 2009. 583 с.
11. ДАРФ. Ф. 97. Оп. 3. Д. 49 а.
12. Сидак В. С., Козенюк В. А. Психологическое составляющее социального насилия начала XX века. *Правничий вісник університету «КРОК»*. 2012. Вип. 13. С. 187–206.
13. Островский А. В. Кто стоял за спиной Сталина? Москва : ЗАО Центрполиграф, 2004. 638 с.
14. Посохов С. И., Ярмыш А. Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. Харьков : Ун-т внутр. дел, 1997. 164 с.
15. ЦДІА України у м. Києві. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 3380, 3570.
16. ЦДІА України у м. Києві. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 3570.
17. Волков В. А., Куликова М. В. Российская профессура «под колпаком» у власти. *Вопросы истории естествознания и техники*. 1994. № 2. С. 65–75.
18. ЦДІА України у м. Києві. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 3720.
19. ЦДІА України у м. Києві. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 3721.
20. ЦДІА України у м. Києві. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 3775.
21. Жандармы России / Сост. В. С. Измозик. Санкт-Петербург : Издательский Дом «Нева»; Москва : «ОЛМА-ПРЕСС», 2002. 640 с.
22. Перегудова З. И. Политический сыск в России (1880–1917). Москва : РОСС-ПЭН, 2000. 432 с.
23. Записки по истории революционного движения в России (до 1913 года). Составил Отдельного корпуса жандармов подполковник Рожанов. Санкт-Петербург, 1913. 510 с.

References

1. Yarmysh, A. N. (2003). Biografistika v istoriko-pravovyh issledovaniyah: vozmozhnosti, dostizheniya, perspektivy. *Yuridichna biografistika: istoriya, suchasnist ta perspektivi*. Materiali VIII Mizhnarodnoyi konferenciyi istorikiv prava 15–18 veresnya 2002 roku. Simferopol: Vseukrayinskij informacijno-kulturnij centr [in Ukrainian].
2. Shemshuchenko, Yu. S. (2003). Cherez biografichni doslidzhennya do novih gorizontiv istoriko-pravovoyi nauki. *Yuridichna biografistika: istoriya, suchasnist ta perspektivi*. Materiali VIII Mizhnarodnoyi konferenciyi istorikiv prava 15–18 veresnya 2002 roku. Simferopol: Vseukrayinskij informacijno-kulturnij centr [in Ukrainian].

3. Belyavskij, N. N. (1915). *Policejskoe pravo (administrativnoe pravo)*. Peterburg [in Russian].
4. Zalesskij, I. P. (1910). *Spravochnaya knizhka dlya adyutantov chastej i upravlenij Otdelnogo korpusa zhandarmov*. Sankt-Peterburg [in Russian].
5. Yarmish, O. N. (2001). *Karalnij aparat samodержavstva v Ukrayini v kinci XIX – na pochatku XX st.* Harkiv: Konsum [in Ukrainian].
6. Spiridovich, A. (1991). *Zapiski zhandarma*. Moskva: Politizdat [in Russian].
7. Martynov, A. P. (2004). *Moya sluzhba v Otdelnom korpuse zhandarmov. «Ohranka»: Vospominaniya rukovoditelej ohrannyh otdelenij. T. 1.* Moskva: Novoe literaturnoe obzrenie [in Russian].
8. Kolokolov, B. G. (2009). *Zhandarm s carem v golove*. Moskva: Molodaya gvardiya [in Russian].
9. Sidak, V. S., Kozenyuk, V. A. (2012). Psihologicheskoe sostavlyayushee socialnogo nasiliya nachala XX veka. *Pravnichij visnik universitetu «KROK»*, 13, 187–206 [in Ukrainian].
10. Ostrovskij, A. V. (2004). *Kto stoyal za spinoy Stalina?* Moskva: ZAO Centrpoligraf [in Russian].
11. Posohov, S. I., Yarmysh, A. N. (1997). *Gubernatory i general-gubernatory*. Harkov: Un-t vnutr. del [in Russian].
12. Volkov, V. A., Kulikova, M. V. (1994). Rossijskaya professura «pod kolpakom» u vlasti. *Voprosy istorii estestvoznaniya i tehniki*, 2, 65–75 [in Russian].
13. Izmozik, V. S. (Sost.). (2002). *Zhandarmy Rossii*. Sankt-Peterburg: Izdatelskij Dom «Neva»; Moskva: «OLMA-PRESS» [in Russian].
14. Peregudova, Z. I. (2000). *Politicheskij sysk v Rossii (1880–1917)*. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
15. *Zapiski po istorii revolyucionnogo dvizheniya v Rossii (do 1913 goda). Sostavil Otdelnogo korpusa zhandarmov podpolkovnik Rozhanov.* (1913). Sankt-Peterburg [in Russian].

O. Yarmysh, Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, Chief Researcher of the Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine

ORCID ID: 0000-0002-4811-4520

B. Bernadsky, Doctor of Law, Associate Professor, Associate Professor of the Chair of the Social Development and Relations Between the Civil Society and Authorities, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine

ORCID ID: 0000-0003-2692-6824

Gendarm Theophil Rozhanov and his “History”

The article deals with the personnel policy of the political investigation of the Russian Empire on the example of one of its officers – Theophil Rozhanov. In the same context, political and legal views prevailing in the Russian special services are analyzed, based on the example of the History of the Revolutionary Movement, written by Th. Rozhanov. The author presents the history of the development of opposition social movement in Russia from Alexander I to Nicholas II. The book is

an interesting reflection of the gendarme's outlook and changes in views on the political situation and public attitudes. The author emphasized that an important component of the political search is the monitoring of public attitudes. So, in fact, he urged not only to identify opposition figures and revolutionaries, but to carry out total surveillance of society. He reasoned his opinion with the need to study the environment in which the revolutionaries operate and influence.

The biography of the author of this book itself is atypical in the sense of reproduction of the prosopographic portrait of the Russian gendarme, and his book differs significantly from the works of other historians who worked in the tsarist repressive and punitive system. It is possible that also in this environment, forces that were thinking about finding ways of understanding with society began to mature.

The authors relied on a wide range of sources, among which archival-documentary materials occupy a prominent place, some of which were first introduced into scientific circulation.

Keywords: *Gendarmes; Th. Rozhanov; corruption; Russian empire.*